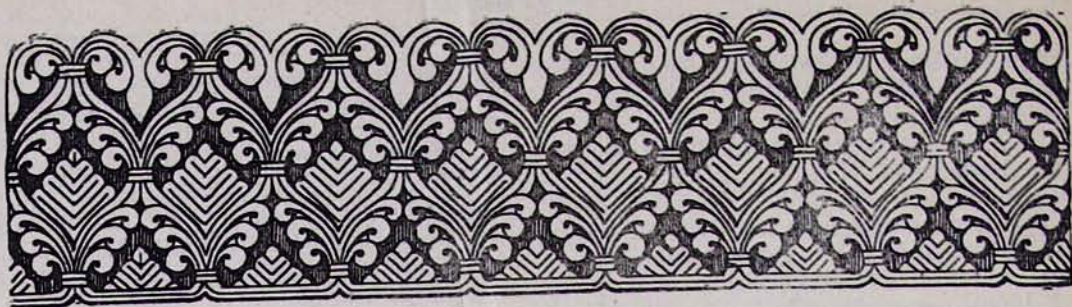

ՀԱՄԱՐՁՈՒՄ ՂԱԶԱՐՈՍՅԱՆ

ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՍԱՀԱԿ Բ-Ի ԱԶԳԱՍԻՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԻԼԻԿԻԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սահակ Բ Խաչալյանը (1849—1940 թթ.) 1902 թվի հոկտեմբերի 12-ից գլխավորեց Կիլիկիայի կաթողիկոսությունը: Հովվապետության ամբողջ շրջանը համընկավ հայության տառապանքի բազմամար փուլերով, որոնց հաղթահարման համար պահանջվեցին ոչ միայն գերմարդկային ճիգեր, այլև բանիմացություն, համբերություն և քաղաքական հեռատեսություն:

Իր հովվապետության երկար տարիների ընթացքում Սահակ Բ-ը երեք անգամ ապրեց հայ ժողովրդի տառապանքից երթող դեպի Գողգոթա: Նա դեռ չէր հասցրել ամոքել հայ ժողովրդի վշտերն ու վերքերը, ավարտել Կիլիկիո Աթոռի բարեգործումն ու նրա հեղինակության իրավական ճանաչումը, երբ սև թուխները պարտեցին Կիլիկիայի երկնակամարը: Ծերունազարդ հայրապետը մարգարեաբար հայ ժողովրդին ահազանգում էր. «Փորձիր կոնստենցիա. նոր արհավիրանց ամպեր կկուտակվին և մերկ ու անոթի ժողովուրդը սպանդանոց պիտի առաջնորդվի»:

Զարմանալի կանխատեսությամբ առկա այս խոսքերը դժբախտաբար իրականություն էին դառնալու: 20-րդ դարի սկզբին

Օսմանյան կայսրության տարածքում բռնկվեց խոշորագույն իրադարձությունը՝ 1908 թ. երիտթուրքական շարժումը, որը դավաճանելով իր իսկ հռչակած «մարդասիրական» գաղափարներին, 1909 թ. ապրիլի 1-ին (նոր տոմարով՝ 13-ին) կազմակերպեց Ադանայի ճահանգի ամբողջ տարածքի հայերի կոտորածը, որը մեկ ամսում խեց 30.000 անմեղ կիլիկահայերի կյանքը²:

Հայությունը մեծ հույսեր էր տածում 1912—1913 թթ. հայկական պատերազմում Օսմանյան կայսրության պարտության ներկայումս: 1912 թ. հունիսի 10-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն կոնդակով Պողոս Նուպարին նշանակում է կաթողիկոսական պատվիրակ, որն իր հերթին ստեղծում է Ազգային պատվիրակություն: Վերջինի խնդիրն էր «մատուցանել ներկայացուցչաց, դեսպանաց և նախարարաց եվրոպական պետությանց զաղերս և զտեղեկագիր, բացատրել նոցա գիրավագորկ կացություն տաճկահայոց...»³:

Սուաշին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Համաձայնական պետություն-

² Յ. Պ. Պողոսյան, Հաճընի ընդհանուր պատմությունը և Գողգոթա-հայի հայ գյուղերը, Լուսնաշեն, 1942, էջ 568:

³ Տե՛ս Հ. Խ. Թոփուզյան, Եզիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն (1805—1952), Ե., 1978, էջ 163:

¹ Կիլիկյան կսկիծներ, 1903—1915 (Կիլիկիո Սահակ Բ կաթողիկոսի նամակները և կոնդակները. հրատարակության է պատրաստել Զաքարիա Պրզ-տիկյանը), Բեյրութ, 1927, էջ 73:

ների հետ մշտական կապեր պահպանելու համար Ազգային պատվիրակության նրա-տավայր է ընտրվում Փարիզը: Պողոս Նու-պարի գլխավորած պատվիրակությունը հարցադրումներ է անում և բանակցու-թյուններ վարում Անտանտայի տարբեր շրջաններում, այն համոզմամբ, որ պետք է մեկընդմիջտ լուծել Հայկական հարցը: «Հայկական հարցի կապակցությամբ թե-րացումը,—գրում է Ն. Արոնցը,—Եվրո-պայի խղճին ծանրացած մի արատ է: Հայկական վերքերի նկատմամբ նրա պա-հած լուրջությամբ չէ, որ կարելի է ջնջել այդ արատը, այն էլ մի այնպիսի ժամանակա-շրջանում, երբ հուշակում են աշխարհի վե-րականգնումը արդարության հիմքերի վրա»¹:

Տիրապետության յոթերորդ տարում ե-րիտթուրքական կառավարությունը ի կա-տար անեց խոշորագույն նախճիրը՝ «Հայե-րի ցեղասպանությունը, որը մարդկության պատմության մեծագույն զանգվածային ոճ-րագործությունն էր: Այն հավերժական խա-րանադրոշմ է Թուրքիայի և Մարդկության պատմության մեջ»,—գրում է կիլիկիացի հույն պատմաբան Միլտոս Պաղծիլոյուն:

Մահվան քարավաններին մաս էր կազ-մում նաև ամբողջ կիլիկիահայությունը: Դեպի արևելք շարժվող ընդհանուր հու-սահատության և արհավիրքի մեջ ապրող իր տարագիր ազգակիցներին հուսադրե-լու, քաջալերելու և օգնություն ցույց տա-լու համար Կիլիկիայի Սահակ Բ կաթողի-կոսը 1915 թ. մայիսի 25-ին դուրս է գալիս Ադանայից և հասնում Հալեպ՝ Մեծ Արհա-վիրքի առաջին «հանգրվանը»:

Ծերունագարդ հովվապետին արցունքով ու ողբով դիմավորում են տասնյակ հա-զարավոր կիլիկիահայեր: 10—12 օր տա-ժանելի հետիոտն «ուղևորությունից» հյուծ-ված տարագիրների համատարած դժբախ-տության մասին կաթողիկոսը ողբալով գրում է. «Հարուստ, աղքատ, վարժապետ, աշակերտ՝ ամենքն ալ մույն վիճակն ու-նին: Իսկապես տիեզերական եղբայրու-թյուն է»²:

Կաթողիկոսին թույլ չի տրվում շարու-նակել մահվան ճանապարհներով իր ուղևորությունը: Նա չի տեսնում Հալե-

պից դեպի Բաղդադ՝ 600 կիլոմետր ձգված անապատում՝ Դեյր-Էլ-Զոր Գող-գոթայի կիզիչ արևի տակ իր ազգակիցնե-րի զանգվածային խաչելությունը: Բայց և այնպես իր տեսած քսումների տեսարան-ները բավական են լինում, որպեսզի սգա-կիր կրոնապետը հուսալքված ու ցասում-նայից դատապարտի մարդասիրության համար կոչված՝ Արևմուտքում գործող կազմակերպությունները: «Ու՛ր են խաչի ընկերությունները,—գրում է նա,—խաչին գոհվող ցեղի մը եթե ձեռք չերկնցնեն, ին-չու խաչի անունը կարատավորեն. վիրա-վո՛ր կ'սկսորեն. նրոթապես, բարոյապես, կրոնապես և մտավորապես վիրավոր մըն է մայ ժողովուրդը»³:

Արևմտահայերի զանգվածային նահա-տակության սև տարում «քրիստոնյա» կոչ-ված ժողովուրդների աչքերի առջև, առա-ջին քրիստոնյա ժողովրդի «մատուցած ման-կությունը, մաքրամաքուր կուսությունը, խայտառող պատանեկությունը, խանդա-վառ երիտասարդությունը, խորախոր-հուրդ ծերությունը»⁴ անլուր տանջաքն-ներով վերանում էր անապատներում...

Համաձայնական պետությունների պա-րագլուխները ժողովուրդներին խոստանում էին առաջին համաշխարհային պատերազ-մից հետո հաստատել ազատության և ար-դարության վրա հիմնված կայուն ու մըշ-տական խաղաղություն: «Պատերազմը պի-տի վերջանար խաղաղություն պարզելով բոլոր ճնշված ազգերուն, որոնց մեջ Հա-յաստանն ալ պիտի տիրանար իր կատար-յալ անկախության»,—գրում էր Արշակ Չոպանյանը:

Աշխարհացրիվ հայությունը հավաստում էր, որ այդ պատերազմը իրոք ժողովուրդ-ների ազատության և ինքնորոշման պա-տերազմ էր՝ ընդդեմ բռնադատողների: Ոչ ոք չէր կասկածում այն բանում, որ «չկա ոչ մի ծիր, որտեղ լինեն այնքան շատ ճնշված ու ստրկացված ազգություններ, որքան կան Թուրքիայում, սուլթանի լծի տակ: Հետևաբար, պատերազմի արդյունք-ները պետք է գլխավորապես իրենց զգաց-նել տան ամենից առաջ Թուրքիայում, որ-տեղ ազատորեն պետք է կիրառվի ինք-նորոշման իրավունքը»⁵:

¹ Նիկողայոս Արոնց, Հայաստանի պատմություն, Ե., 1972, էջ 370:

² Մ. Պաղծիլոյուն, Փոքր Ասիայի հույների և հայերի ցեղասպանությունը (հունարեն լեզվով), Աթենք, 1988, էջ 77:

³ Կիլիկյան կակիծներ, էջ 177, 179:

⁴ Նույնը, էջ 198:

⁵ Հայաստանի կոչնակ, № 34, 1929, էջ 1073:

⁶ Տե՛ս Հուշամատյան մեծ եղևնի, Բեյրութ, 1965, էջ 831:

⁷ Նիկողայոս Արոնց, Հայկական հարցի լուծ-ման շուրջ, Ե., 1989, էջ 77:

1918 թ. Հոկտեմբերի 30-ին Էգեյան ծովի Լիմնոս կղզու Մուդրոս անվան համալսարանի մոտ անգլիական «Ազամեմնոն» համանավի վրա կնքված զինադադարի պայմանագրով ավարտվեցին առաջին համաշխարհային պատերազմում Համաձայնական տերությունների և Օսմանյան կայսրության միջև պատերազմական գործողությունները, որոնք ծավալվել էին վերջինի տարածքում:

Կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդները ոգևորությամբ ընդունեցին ավերիչ պատերազմի ավարտն ազդարարող հաղորդումը, պատերազմ, որի ընթացքում հայ ժողովրդի շուրջ 1,5 միլիոն զավակներ ենթարկվեցին երիտթուրքական ազգայնամոլ-ցեղասպանների բարբարոսական կոտորածին¹¹:

Մուդրոսի պայմանագրով Կիլիկիան անցնելու էր ֆրանսիական վերահսկողության տակ, սակայն Փարիզը կանգնած էր տևտեսական և այլ դժվարությունների առջև, ուստի համաձայնվեց, որ մինչև ֆրանսիական արշավախմբի ստեղծումը, Կիլիկիայի գրավումն իրագործեն անգլիական ուժերը:

1918 թ. նոյեմբերին Կիլիկիայի Մերսին քաղաքում աի դուրս եկավ Անտանտայի «առաջին» տերության՝ Անգլիայի գործը և շարժվեց դեպի Տարսոն, Ադանա և մյուս քաղաքները: Համաձայնական տերությունների գրավման իշխանությունները խրախուսում էին վերապրած հայերի վերադարձը: Արհավիրքի ճանապարհներ անցած ու փրկված կիլիկիահայերը այդ իշխանությունների օգնությամբ և համագործակցությամբ սկսեցին վերադառնալ իրենց նախնիների օջախները:

Կիլիկիայի մեծ ու փոքր բնակավայրերում Սսում, Հաճընում, Մարաշում, Այնթապում, Դյորթ-Յոլում, Ադանայում, Տարսոնում և Մերսինում կրկին անգամ հնչում էր հայոց լեզուն, վերստեղծվում էին հայկական դպրոցները և մշակույթի օջախները, վերականգնվում քանդված օջախները:

Համընդհանուր ոգևորության պայմաններում, ուրախության արցունքներով, 1918—1919 թթ. հայրենադարձված 150 հազար հայ տարագիրների թվում էին ոչ միայն Կիլիկիայի, այլև ամբողջ կայսրության նահանգներից տարագրված երբեմնի բազմանդամ հայ ընտանիքների առան-

ձին երեխաներ՝ «10 հազար որբեր, որոնց ծնողները թուրքական վայրագության զոհ էին դարձել»¹²:

Վերջինների նկատմամբ հոգատարության դրսևորումը առաջնահերթ նշանակություն էր ստանում: Ուստի տարագրության դաժան ու անասելի փորձություններով անցած վերապրողները զարմանալի կամքով ձեռնամուխ եղան առաջին հերթին որեացած երեխաների բազմակողմանի օգնությանը:

Հայաբնակ բոլոր քաղաքներում Սահակ Բ կաթողիկոսի հովանավորությամբ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միությունը, քարեհրակյան կազմակերպությունները, ինչպես նաև Եվրոպայի ու ԱՄՆ-ի ազգանվեր անհատները միջոցներ հատկացրին նոր որբանոցների ստեղծման ու ծնողազուրկ երեխաների խնամքի գործին:

1919 թ. վերջին Կիլիկիա վերադարձած «հայերը տեղաբաշխված էին հետևյալ վայրերում. Ադանայում՝ 60 հազար, Հաճընում՝ 8 հազար, Հասան-Բեյլիում՝ 1000, Դյորթ-Յոլում՝ 12 հազար, Օսմանիեում և շրջակայքում՝ 1000, Միսիսում՝ 1200—1500, Աբդուլլուում՝ 1000, Ինջիրլիքում՝ 1200, Տարսոնում՝ 3—4 հազար, Մերսինում՝ 2—3 հազար: 50 հազարից ավելի հայեր հաստատվել էին Մարաշում, Այնթապում, Զեյթունում և շրջակա գյուղերում»¹³:

1919 թ. հոկտեմբերի 7-ին Ադանայում հրապարակված կոնդակում Սահակ Բ-ը դառնությամբ արձանագրում է. «Սիրելի ժողովուրդ, վերապրած ու վերադարձած ձեր ծննդավայրը, մեր ամենուն անցյալ, ներկա ու ապագա փառքն եղող Կիլիկիան. վերադարձ, սակայն, այնքան եղերական, որքան տարագրությունն էր դերաբախտ: Որովհետև մեր վերադարձին գտանք քրտինքով ու արյունով շինված տուններն իսկ քարոքանդ, ձեռատուռն աչքին խալաղանցած, կենսաբեր ու հացառատ արտերն ու անդաստանները կորդացած ու խորդացած, կրթարանները թուերու օթևան, նվիրական տաճարները սրբապղծված»¹⁴:

Ինչպես ասվեց, վերադարձած աքսորականները ամբողջովին զուրկ էին գոյության միջոցներից: Նրանց պահպանված

¹² Մ. Պաղծիլյու, Աշվ. աշխ., էջ 253:

¹³ Ռ. Գ. Սահակյան, Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան, 1919—1921 թթ., 1970, էջ 121:

¹⁴ Ս. Սահակ Բ կաթողիկոս Կիլիկիո, Կոնդակներ և հայրական խոսքեր, 1934, Անթիլիաս-Լիրան, էջ 56:

¹¹ Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов (Под ред. М. Г. Нерсисяна), 2-е доп. изд., Е., 1982, стр. 11.

տներին, արհեստանոցներին և ունեցվածքին տիրել էին հիմնականում կայսրության խորքերից վերաբնակեցված թուրքերը: Միայն վերապրածները կարող էին պայքարել իրենց ունեցվածքի համար, որովհետև երբեմնի հայերով բնակեցված տների սեփականատերերի ճնշող մեծամասնությունն այլևս գոյություն չուներ:

Սակայն այդ սակավաթիվ աքսորականների արդարացի պահանջն անգամ ամենուր հուզումների տեղիք էր տալիս: Հատկապես շրջանային կենտրոններում թուրքերի և հայերի միջև տեղի ունեցած զինված ընդհարումներ, մանավանդ երբ վերջինները զայրությամբ ու դառնությամբ տեսնում էին, որ ազատ շրջում էին իրենց ազակիցների կոտորածն ու ոչնչացումը գրիավորողները:

1919 թ. հոկտեմբերի 25-ին անգլիացիները տարահանում էին Մարաշը, Անթապը, Քիլիսը և այլ բնակավայրեր, որոնք միաժամանակ գրավվում էին ֆրանսիական զինված ուժերի կողմից: Վերջին պարագան է՛լ ավելի արագացնում էր հայերի վերադարձը հատկապես այն առումով, որ Ֆրանսիան երաշխիքներ էր տվել Կիլիկիային ինքնավարություն տալու մասին: Նվազ դեր չէր խաղում քրիստոնյա և քաղաքակիրթ Արևմուտքի հանդեպ սին վրտահոությունը: «Թշնամական գրավված հողերի բարձր քոմիսեր» ֆրանսիացի զբնդապետ Էդ. Բրենոնը իրեն անվանել էր «Կիլիկիո վարչապետ», իսկ «խաչերության ու լկնուսի ահավոր շրջանն վերջ, անոնք, որ կիսավեր ճետված էին կյանքի փոթորկայից դուռներում առջև, կսփոփվեին հայրենի անկախության երազով...»¹⁵:

Կիլիկիայի ընդարձակ տարածքում՝ չորս հարյուր կիլոմետր երկարությամբ շրջանում, որն ընդգրկում էր Մերսինից մինչև Ուրֆա քաղաքները, տեղաբաշխված էին ֆրանսիական դրոշի տակ գտնվող 3 ֆրանսիական, 3 սենեգալյան, 3 այժիրյան, 3 հայկական և 1 սիրիական զնդեր: Ընդամենը 20 հազար մարդ:

Հայերի աջակցության դիմաց Համաձայնականների «երկրորդ» պետությունը՝ Ֆրանսիան, խոստանում էր գրավման գործողության հաջող ավարտից հետո Կիլիկիան հանձնել հայերին: Այդ կապակցությամբ Ֆրանսիայի ծերակույտի արտաքին գործերի հանձնաժողովի ընդունած որոշման մեջ ասվում էր. «Ֆրանսիան դաշնակիցների համաձայնությամբ պետք է ա-

պահովի ճնշված ժողովուրդների ազատությունը և ամենից առաջ Հայաստանի և Ասորիքի ազատությունը»¹⁶, իսկ Սիրիայում և Կիլիկիայում Ֆրանսիական Հանրապետության Գերագույն քոմիսեր գործավար Անրի Գուրոն հավաստում էր. «Կիլիկիան հայուն դարավոր հայրենիքն է: Կիլիկիան ազատագրվեցավ հայ կամավորներուն թափած արյամբ, ուստի Կիլիկիան հայուն պիտի ըլլա»¹⁷:

Դյուրահավատ հայ ժողովուրդը դժբախտաբար հավատաց Արևմուտքի մամն հավաստիացումներին: Կիլիկիայի հայերը, հույները և այլ քրիստոնյա փոքրամասնությունների հետ, իրենց կիսավեր եկեղեցիներում և եկեղեցիների ավերակների վրա սգահանդեսները վերածում էին գոհաբանական աղոթքների՝ ի փառս հայ ժողովրդի «նոր փրկարարների», իսկ բաց հավաքավայրերում և ուղղակի փողոցներում տարերային միտինգներ էին տեղի ունենում, ճառեր ու երգեր էին լսվում:

Ոգևորված հայերը լծվեցին վերաշինական ծավալումն աշխատանքների, որպեսզի «Տավրոսը Մասիսին կապող և հայ արյունով գեղազարդված ծիածանը, ի սիրտուրս աշխարհի ցրված Հայության համար ըլլա Ալեքսյաց երկիրը՝ Ամբողջական և Անկախ Հայաստան առաջնորդող սյունը»¹⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, հայությունը վերացնելու և ազգաբնակչության համամասնությունը բիրտ ուժով փոխելու թուրքական քաղաքականությունը Կիլիկիայում հաջողություն չունեցավ: Ցեղասպանները չկարողացան երկրամասում բնակվող հայերի թիվը պակասեցնել, քանզի եղեռնից հետո այն աճել էր կայսրության այլ վայրերից տարագրված ու վերապրած հայերի հաշվին:

Մահակ Բ կաթողիկոսի մտահոգությունների մեջ առաջնահերթ տեղ էր գրավում հայոց լեզվի ու դպրության սխտեմի ստեղծումը: Նրա հովանավորությամբ գործում էին նախկինում գոյություն ունեցող բազմաթիվ, ինչպես նաև նոր բացված սակավաթիվ հայկական դպրոցները, ազգօգուտ հաստատությունները, բնակավայ-

¹⁵ Սոկրատ Թերզյան, Հանրի ուրամյա դյուցազնամարտը, Բուենոս Այրես, 1956, էջ 192:

¹⁶ Գ. Բ. Ղափիջանյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին, Ե., 1986, էջ 74:

¹⁷ Տե՛ս Անդրանիկ Կենդան, Սոցիալ-դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցությունը և Կիլիկյան ինքնավարության ակտը, Բեյրութ, 1958, էջ 280:

¹⁸ Մահակ Բ կաթողիկոս Կիլիկիո, Կոնդակներ և հայրական խոսքեր..., էջ 63—64:

րենքն ու տնտեսությունները: Հատկապես մեծ ուշադրություն էր դարձնում լուսավորության ցանցի խնդիրներին: «Տարագրության և ջարդի չորս տարիներու ընթացքին ամենամեծ ահալոր հարվածը կրողներն էին մին եղավ հայ դպրոցը: Նոր սերունդն շատեր այդ տարիներու ընթացքին զուրկ դարձան և դաստիարակություն, թափառական անապատներու և օտար երկիրներու մեջ մոռացան նույնիսկ իրենց մայրենի լեզուն, և հարկադրվեցան որդեգրել օտար լեզուներու գործածությունը»¹⁹:

Աղքատության և տառապանքի պայմաններում ապրող կիլիկիահայերի ավագ սնունդի մեծ մասը անծանոթ էր հայկական այգուրենին, քանզի «թուրքը պարտադրած էր իր լեզուն, արգիլած էր մերը, վարած էր թրքացումի քաղաքականությունն ու մեր մեկ մասը ջարդերեն առաջ ենթարկած էր սպիտակ ջարդի»²⁰:

Այնուամենայնիվ, թուրքախոս այդ հալերը չէին մոռանում իրենց ազգային ավանդույթները և, չնայած նյութական ծանր պայմաններին, իրենց երեխաներին ուղարկում էին կաթողիկոսի հովանավորությամբ ստեղծված հայկական դպրոցներ: Սահակ Բ-ը իր քաղաքացիական առաջին պարտականություններից էր համարում օգնությունը «վիրավոր թոշնոց նման փողոցներու և աղքատներու մեջ թափառող բուրավոր անպաշտպան, ընտանեզուրկ որբերու և որբունիներու երամաներուն»²¹:

Տարագրությունից վերադարձած, «մեռած կարծված հայը ուտելու հաց չունեի, հագվելու հագուստ չունեի, բայց ուներ հոգեկան անհուն պահանջ, հոգեկան սնունդի պահանջը»²²: Անհրաժեշտ էր առաջին հերթին վերականգնել ոչ միայն դպրոցները, այլև եկեղեցիները, ազգային ու մշակութային օջախները:

Կաթողիկոսի կոչով, եղեռնական մղձա-

վանջից վերապրողները, նախքան իրենց ավերված տունն ու տնտեսությունը վերականգնելը, ձեռնամուխ եղան իրենց ամենից շատ տառապած զավակների՝ որբ և անօգնական մանուկների կրթության ու դաստիարակության օջախների՝ դպրոցների ու որբանոցների ստեղծմանը:

Կիլիկիահայության տագնապալի օրերին ծերունազարդ կաթողիկոսը միջոցներ էր ձեռնարկում ժողովրդի վերքերը դարմանելու համար: Այդ նպատակով նա 1919 թ. փետրվարին նյութական միջոցների հանգանակություն է ձեռնարկում Կահիրեում:

Սահակ կաթողիկոսը ֆրանսիական իշխանությունների հետ քանակցություններ էր վարում երկու մեծ դժվարությունների հաղթահարման համար: Դրանցից առաջինն էր «վնասուց հատուցման կենսական խնդիրը, կարենալ անհրաժեշտ դրամագլուխ, գործիք և արդր ու եզներ ունենալու համար, և մյուսն է տեղ-տեղ տիրող հիվանդագին ու անապահով դրությունը»²³:

Մուդրոսի զինադադարից հետո անցած մեկ և կես տարում Փարիզի հաշտության կոնֆերանսը փորձում էր եզրակետ գրտնել «մի կողմից թուրքիայի բաժանման նախկին համաձայնագրերի և մյուս կողմից հույների, հայերի, արաբների և քրդերի պահանջների միջև: Մինչ քարտեզի վրա հողատարածքներ էին բաժանվում և պետություններ էին ստեղծվում, բուն թուրքիայում քաղաքական ու ռազմական իրավիճակը փոխվում էր»²⁴ անընդհատ: Փարիզի և Բե դ'Օրսեի նիստերի դահլիճների և Կիլիկիայի միջև հեռավորությունը օրեցօր մեծանում էր, չնայած Ֆրանսիայի ու Անգլիայի միջև 1919 թ. սեպտեմբերի 15-ին ստորագրված համաձայնագրով Կիլիկիայում անգլիական զորքերին փոխարինում էին ֆրանսիական զորքերը:

(Շարունակելի)

¹⁹ Նույնը, էջ 58:

²⁰ Թ. Թորանյան, Մարաշի Ազգ. Մարտպան կեդր. երկսեռ վարժարանը 65 տարի հայ սերունդներու ծառայության մեջ, Հայկա, 1988, էջ 18:

²¹ Տե՛ս Կիլիկյան կսիծներ, էջ 97:

²² Թ. Թորանյան, նշվ. աշխ., էջ 18:

²³ Սահակ Բ կաթողիկոս Կիլիկիո, Կոնդակներ և հայրական խոսքեր..., էջ 59:

²⁴ Վ. Թեոդորոպոլոս, Թուրքերը և մենք (հուճարեն լեզվով), 1988, Աթենք, էջ 102: